

zwaartepunt verschuift van de gevers en hun eeuwig heil naar de ontvangers van aalmoezen: zij worden een probleem, waar nieuwe 'armenzorgpraktijken' op worden losgelaten (door de tijdgenoten samengevat met termen als 'pollitie', 'pollicey', 'police'). Disciplineren van het gewone volk wordt steeds pregnanter; vanaf de zeventiende eeuw kreeg dat vorm in het Grote Opsluiten, in ziekenhuizen, werkhuisen, gestichten etcetera. Daar kreeg het morele gebod, in het zweet uws aanschijns zult ge werken, gestalte. ('Een gedachte, die nog tamelijk luid nagalmt in de huidige sociale wetgeving'.) Aan het eind van de achttiende eeuw verandert en verfijnt de verlichte burgerij dit concept. Tegen de armoede wordt dan 'de volksopvoeding ingezet als een omvattende strategie, een theorieprogramma, dat coherente ingrepen in de levenssamenhang van de armen mogelijk maakt...'. Michielse polemiseert, op dit punt aangekomen, met Kruijthof die in zijn bekende artikel over het 'burgerlijk beschavingsoffensief' geopperd had, dat al die praatjes over deugdzaamheid en noeste arbeid vooral gezien moeten worden als een soort inwendige zending voor de middenklasse. Daar wordt tegen aangevoerd dat al die tractaatjes ('de discursieve praktijk') wel degelijk verbonden waren met de veranderingen in onderwijs, gestichtsoepvoeding en armenzorg (de zogenaamde 'niet-discursieve praktijk'). Het komt er op neer dat armen nu vooral geleerd wordt wat normaal is (werken en een keurig kernezin onderhouden). Dat leerproces is zeer specifiek gericht op 'het psychisch apparaat' van de armen: het gaat langs 'zachte wegen'. De betrokkenen moeten idealiter hun gedrag veranderen, niet omdat dit van bovenaf wordt afgedwongen, maar op grond van 'zelfdwang'.

Al dit moois kreeg aan het eind van de negentiende eeuw 'eindelijk een meer reëel maatschappelijke basis'. De moraliseringsstrategie werd getransformeerd naar een 'sociale economie', waarin de staat een sociale politiek voert waarin de normaliteit kon gedijen en van zeer verschillende kanten allerlei 'interventies worden ingezet 'om alle groeperingen die niet aan de normen voldoen daar toch toe te brengen, dan wel te dwingen. In een slothoofdstuk keert Michielse zich tenslotte tegen een 'agogiserende technologie' die zich sinds de jaren zestig heeft breed gemaakt. Deze zou vooral gericht zijn op 'hypernormalisering': de mensen worden niet meer genormaliseerd, zij normaliseren zichzelf, ze worden als het ware gehomogeniseerd tot consument, waarbij machtsverschillen tussen de seksen, generaties, klassen, bestuurders en bestuurden worden weggemasseerd.

Het is al met al een wat ademloos essay, waarin de rode draad is dat op harde of zachte manier mensen sinds de zestiende eeuw gedisciplineerd worden door de bourgeoisie. Voor een goed deel is de analyse misschien niet onjuist, alleen niet zo interessant. Het lijkt met al die strategieën en technologieën niet zozeer op genealogie, maar meer op een militaire geschiedschrijving, waarbij ons alleen een blik wordt gegund in de stafkamer van één partij in een eindeloze burgeroorlog, met alle beperkingen vandienvoor ons begrip van wat er nu eigenlijk gebeurde (zoals bekend hebben opperbevelhebbers in klassieke oorlogen zelden enig idee van wat er zich in het veld afspeelt). Erg veel nieuws wordt ons bovendien niet geboden, daarvoor is het ook tezeer een navolging van Donzelot.

P. de Rooy

A. de Swaan, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd* (Amsterdam: Bert Baker, 1989, 340 blz., f45,-, ISBN 90 351 0685 7 (pbk.), ISBN 90 351 0701 2 (geb.).

Dit is een bijzonder boek. Politici beweerden zelfs in interviews dat deze historisch-sociologi-

sehe studie over de verzorgingsstaat op hun nachtkastje lag. Zo'n ontvangst valt niet elke wetenschappelijke studie ten deel. En al evenmin is het gebruikelijk dat een Nederlandse socioloog zijn werk eerst in het Engelse taalgebied laat verschijnen voordat het wordt vertaald in eigen land. Het bijzondere aan dit boek is daarnaast dat het een theoretisch model ontwikkelt van de verzorgingsstaat op basis van een aan Elias ontleend ontwikkelingsperspectief in combinatie met modellen uit de welzijnseconomie. Dat leidt tot verrassende resultaten.

Het gaat in deze studie over armenzorg, onderwijs, gezondheidszorg en het stelsel van sociale zekerheid, opgevat als collectieve goederen die problemen geven bij de verdeling. Bij De Swaan begint de verzorgingsstaat niet pas in de jaren zestig, wanneer de aardgasbaten collectieve voorzieningen van ongekende omvang mogelijk maken, maar veel eerder. Al in de middeleeuwen ontstonden immers collectieve 'verzorgingsarrangementen'.

De vorming in West-Europa van nationale staten in de loop van de nieuwe tijd bracht meer mensen op meer manieren met elkaar in verband. Deze uitbreiding van 'interdependentieketens' in de term van-Norbert Elias, maakte collectivisering van diensten wenselijk en mogelijk. De armen waren een voortdurende bedreiging voor de rijken, die elk voor zich onmachtig waren om hen door het uitdelen van aalmoezen voldoende rustig te houden. Samenwerking kon hierbij uitkomst brengen, maar dan zo, dat elk zo evenredig mogelijk voor de kosten opdraaide en het totaal aan uitgaven zo laag mogelijk was. Ideologische bemiddelaar voor een dergelijke onderhandelingsstrategie tussen uitdelers en ontvangers van gunsten was in de middeleeuwse parochies de priester, die immers op basis van een door allen ervaren autoriteit, het katholieke geloof, een als legitiem ervaren aansporing tot het goede kon verkondigen. De armenzorg beschrijft De Swaan als kristallisatiekern en bindmiddel van lokale gemeenschappen.

Het eerste deel van het boek gaat over de armenzorg maar het is er niet de geschiedenis van. Integendeel; het gaat in dit boek niet zozeer om wat er is gebeurd, maar om hoe zoiets als armenzorg *überhaupt* verklaard zou moeten worden. De Swaan presenteert een aantal elegante modellen om op formele wijze verschillende soorten hulpbehoeftigen en verschillende oplossingen voor het armenvraagstuk met de minste kosten en het grootste rendement te analyseren. Hij concludeert, dat wat het armenhuis teweegbracht 'een op illusies gebaseerd coöperatief evenwicht' (60) was, bevorderd door de opkomst van de nationale staat.

Diezelfde opkomst van de nationale staat speelt een belangrijke rol in het hoofdstuk over de opkomst van het algemeen lager onderwijs. De stedelijke bevolking had belang bij nationale communicatienetwerken, die vereisten het bestaan van een *lingua franca* en de lagere school was onmisbaar om die *lingua franca* aan iedereen te leren. Met een instructief gebruik van wiskundige verzamelingen demonstreert De Swaan hoe dialecten het afleggen tegen 'centrale talen'.

Mooi is het hoofdstuk over de negentiende-eeuwse cholera-epidemieën en de aanleg van riolen, waarbij aller belang gediend was maar waarvan de hoge kosten zo goed mogelijk gespreid moesten worden.

De verzorgingsstaat in engere zin — gekenmerkt door inkomensoverdrachten, ziektekostenregelingen, werkloosheidsvoorzieningen enz. — wordt in het laatste gedeelte van het boek behandeld. De reikwijdte is hier het grootst en dat geeft dan ook problemen: de Verenigde Staten met het al lang geleden aan de orde gestelde probleem, waarom daar geen socialistische arbeidersbeweging van de grond is gekomen, laten zich niet zo eenvoudig in één model met sociaal-democratische West-Europese landen inpassen.

Een groeiend sociaal bewustzijn wordt tegen het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw alom zichtbaar. Voor de totstandkoming van een collectieve ziektekostenver-

zekering was zo'n besef een voorwaarde, opdat de samenleving, opgevat als een vierzijdige figuratie van kleinburgerij, werkgevers, arbeiders en de overheid ('het regime') tot collectivisering kon overgaan. Over de wenselijkheid daarvan was overigens geen algemene eensgezindheid. De kleinburgerij zag een dergelijke regeling als een persoonlijke aanslag op haar privébezit: de arbeiders in de industrie daarentegen zagen in, dat alleen een collectieve en dwingend opgelegde regeling hen voor de risico's van het bestaan kon vrijwaren, althans voor de geldelijke gevolgen daarvan. Vooruitstrevende ondernemers erkenden dat, en de enige instantie die voor allen aanvaardbaar was om de benodigde dwang op te leggen was de overheid, die in de loop van de eeuw toch al was uitgegroeid tot een omvattende bureaucratie.

Wat door De Swaan in eerdere studies al aan de orde was gesteld, de opkomst van het medisch regime, de protoprofessionalisering en de mentaliteit van de burgerij in de verzorgingsstaat, wordt in de conclusie op ingenieuze wijze in een samenhangend perspectief behandeld. Daarbij valt eens te meer op hoe knap hij schrijft en niet eerder opgemerkte samenhangen aannemelijk weet te maken.

Wanneerpolitici dit boek echt zouden lezen, zouden zij waarschijnlijk vooral getroffen worden door de uiterst geringe rol die zij er zelf in spelen. Maar dat zou hen er niet van moeten weerhouden. Historici, die de drang tot algemeneren dikwijls minder sterk voelen dan sociologen, kunnen zich met vrucht laten inspireren door De Swaan. Hij legt in zijn inleiding uit dat hij afzag van bronnen en monografieën en alleen tertiaire literatuur, generaliserend en comparatief van karakter, heeft willen gebruiken. Daarmee maakt hij zich tot op grote hoogte onkwetsbaar voor kritiek op details. Het probleem blijft natuurlijk, hoeveel verklarende waarde een theorie heeft, wanneer teveel details zijn geëlimineerd. Hoe dan ook, specialisten zullen in het vervolg met dit boek rekening moeten houden.

B. Kruihof

MIDDELEEUWEN

J. Monballyu, *Costumen van de stad en van de kasselrij Kortrijk, II, Turben afgenomen door de Kortrijkse schepenbank (1485-1581)* (Costumen van het land en graafschap Vlaanderen, kwartier Gent, XII; Brussel: Ministerie van justitie, 1989, xx + 213 blz.).

Gewoonterecht mag dan nog de eigenschap hebben soepel te zijn en de maatschappelijke ontwikkeling op de voet te volgen; wat zekerheid en kenbaarheid betreft, moest dat recht — ongeschreven als het was — de vlag strijken voor het geschreven recht. Waar 'vond' je dat gewoonterecht en wat was de precieze inhoud ervan?

De middeleeuwen hebben het probleem van die onzekerheid op verschillende manieren geprobeerd op te lossen: partijen konden door getuigen de inhoud van een gewoonterechtelijke regel, net zoals de feiten, proberen te bewijzen; een hogere rechtbank kon een attest van costume afleveren en een lagere rechtbank kon ten hoofde gaan bij zijn hogere rechtbank als hij zich niet 'vroed' voelde. Een vierde middel was de turbe, een eensluidende verklaring van een aantal costumieren of turbisten, door een aangeduide voorspreker afgelegd. Deze raadpleegde zijn collega's turbisten nopens het bestaan of de draagwijzde van de gewoonterechtelijke regel en deed dan mondeling uitspraak. De overigen sloten zich hierbij aan. Een unanieme uitspraak immers door de mond van de voorspreker was noodzakelijk om de bewijskracht van de turbe te waarborgen.